

[nová] Čeština
doma
& ve světě

2 2012

Nová čeština doma a ve světě

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze
2/2012

Redakce:

Vedoucí redaktorka – Mgr. Kateřina Romaševská
Výkonná redaktorka – Mgr. Katarzyna Vaculová
Členové redakce – Mgr. Adriana Filas, Mgr. Oleksandr Sukhanek,
Mgr. Maria Simeunovich-Skvortsova
Korektorky – Mgr. Barbora Klímová, Michaela Vitoslavská

Adresa redakce:

Katedra jihoslovanských a balkanistických studií FF UK
nám. J. Palacha 2, 116 38 Praha 1
Tel. (+420) 221 619 347, E-mail: ncds@ff.cuni.cz

Objednávky vyřizuje:

Vydavatelství Filozofické fakulty UK v Praze,
náměstí Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1, e-mail: books@ff.cuni.cz

Grafická úprava, obálka & sazba: Studio Lacerta (www.sazba.cz)

Obsah

Úvodní slovo	9
Recenze / Čeština očima sociolingvistiky	
Maria Simeunovich-Skvortsova Humar, Marjeta – Žagar Karer, Mojca (eds.) (2010): <i>Nacionalni jeziki v visokem šolstvu / National Languages in Higher Education</i> Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.	15
Marian Sloboda Radostný, Lukáš – Titěrová, Kristýna – Hlavničková, Petra – Moree, Dana – Nosálová, Barbora – Brychnáčová, Irena (2011): <i>Žáci s odlišným mateřským jazykem v českých školách</i> Praha: META, o. s. – Sdružení pro příležitosti mladých migrantů.	20
Richard Vacula Svobodová, Jana et al. (2011): <i>Fenomén spisovnosti v současné české jazykové situaci</i> Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, Pedagogická fakulta.	26
Články / Čeština očima sociolingvistiky	
Alena Čermáková <i>Podstata, vznik a fungování normy (nejen) spisovného jazyka z pohledu vybraných teorií kvalitativní sociolingvistiky</i>	35
Gabriela Gańczarczyk <i>Co Poláky láká v české kultuře aneb Jak může výuka reálií posilovat stereotypy</i>	48

Eliška Luhanová <i>Italská komunita s Čechy a češtinou v Praze</i> (<i>Provázanost socioekonomické situace a užívání češtiny</i>)	56
Katarzyna Vaculová <i>Poláci v Praze ve vztahu k majoritnímu jazyku</i>	65
James Wilson <i>O jazykové akomodaci moravských a slezských studentů žijících v Praze</i>	77
Eliška Zaepernicková <i>Jazykový portrét aneb Vyjádření lingvistického repertoáru beze slov</i>	97
O autorech tohoto čísla	107

Podstata, vznik a fungování normy (nejen) spisovného jazyka z pohledu vybraných teorií kvalitativní sociolingvistiky

ALENA ČERMÁKOVÁ

Abstrakt: Tento článek je teoreticko-metodologickým příspěvkem k výzkumu norem spisovného jazyka založeným na etnografické bázi. Opírá se o koncept Klause Gloye (1975, 1993, 1995, 1997), který chápe normu jazyka jako obsah vědomí mající „regulativní účinek na jazykovou produkci a také na jazyková očekávání“ (Dovalil v tisku).¹ Tento obsah vědomí je výsledkem „interpretujícího usuzování/vyvozování“ (Gloy 1995: 80). Předpokladem pro jeho vytvoření je činnost normotvorných instancí (srov. model sociálního silového pole spisovné variety Ulricha Ammona). Nástroje k popisu a analýze této činnosti, které vedou nejen ke zjištění skutečně platné normy, ale i k osvětlení toho, kdo, jak a za jakým účelem o této normě rozhoduje, nabízí teorie jazykového managementu.

Klíčová slova: norma, spisovný jazyk, pojetí normy K. Gloye, normativní očekávání, moc, model sociálního silového pole spisovné variety, jazykový management

Abstract: This article is a theoretic-methodological contribution to research dealing with norms of standard variety, which comes out from the ethnographic basis. It relies on the concept by Klaus Gloy (1975, 1993, 1995, 1997), who regards the linguistic norm as a content of consciousness having “a regulative effect on language production as well as linguistic expectations“ (Dovalil in print)². This content of consciousness is “a result of interpretative concluding“ (Gloy 1995: 80). The presumption for its forming is the activity of norm instances (comp. the model of social power field of standard variety by Ulrich Ammon). The tools of description and analysis of these activities, which conduce to an ascertainment of real norms as well as to an explanation who, how and for which purpose decides about this norm, are offered in the theory of language management.

Keywords: standard, standard language, the concept of standards by K. Gloy, normative expectations, power, a model of social power field of standard variety, language management

- 1 Takto shrnul Vít Dovalil stručně Gloyovo pojetí jazykové normy.
- 2 In this way Vít Dovalil briefly resumed Gloy's concept of linguistic norm.

Úvodem

Jedním z nemnoha lingvistických témat, nad nimiž se zamyslí alespoň jednou snad každý jedinec civilizované společnosti, je norma spisovného jazyka. K uvažování nad touto problematikou vedou většinu z nás ryze praktické důsledky, které jsou s ní spojeny. Mívají různou podobu: povinnost naučit se, jak se co správně píše, vyslovuje, jaké tvary slova jsou správné, kdy je vhodné použít který výraz a kdy ne atd. Nesplnění této povinnosti následují tresty (např. během školní docházky pětky do žákovské knížky, ztráta zaměstnání v případě žurnalistů apod.). Není proto divu, že se někdy každý z nás zamyslí nad tím, proč je „správně právě tohle, a ne tamto“. Ačkoliv tento dotaz a jemu podobné dovádějí k zuřivosti nejednoho rodiče procvičujícího se svou ratolestí pravopis, následující text ukáže, že se jedná o otázku, která je z hlediska výzkumu norem podstatnější než dotaz typu „Jak je to správně?“

1. Koncept jazykové normy Klause Gloye (1975, 1993, 1995, 1997)

Podle Klause Gloye nepatří jazykové normy k jevům, které by bylo možno přímo pozorovat. (Nelze je nalézt v žádné gramatice ani slovníku, jak si obvykle lidé myslí.) Vyplývá to z jejich podstaty. Z ontologického hlediska jsou jazykové normy totiž obsahy vědomí a jako takové jsou přímému pozorování nepřístupné. Pozorovány mohou být pouze jejich účinky v sociální praxi, z nichž je teprve možno normu vyvodit. Z toho vyplývá, že z ontogenetického hlediska jsou jazykové normy „Ergebnisse eines interpretierenden Schlussverfahrens“³ (Gloy 1995: 80). Pro ilustraci lze uvést následující příklad: jestliže je v eseji, tedy slohovém útvaru, v němž se všeobecně očekává spisovný jazyk, ve spojení *po stanoveném datumu* červeně podtrženo slovo *datumu*, lze na základě tohoto zásahu vyučujícího usoudit, že tvar *datumu* neodpovídá normě spisovné češtiny. Naopak nepodtržená slova *po a stanoveném* vedou k závěru, že jsou použita v souladu s touto normou.

Slovní spojení „obsahy vědomí“ označuje nadřazený pojem k pojmu jazyková norma (*genus proximum*). Vlastnost, která normu od ostatních obsahů vědomí odlišuje, (*differentia specifica*) lze charakterizovat slovy „regulative Wirkung auf die Sprachproduktion ebenso wie auf

3 V překladu: výsledky interpretujícího usuzování/vyvozování.

die sprachlichen Erwartungen“⁴ (Dovalil v tisku). Normy tedy řídí jazykové chování, a to z hlediska normativních očekávání,⁵ která komunikační partneři mají. Tato očekávání jsou nesourodé povahy, vztahují se k různým osobám i k různým procesům komunikace. Pro ilustraci si představme následující situaci: aktér A, toho času v pozici mluvčího, sděluje něco svému komunikačnímu partnerovi B, jenž se v dané chvíli nachází v roli posluchače.⁶ Mluvčí A má očekávání vůči jazykovému chování svého partnera a zároveň mu také jistá očekávání podsouvá. Tato podsouvaná očekávání jsou minimálně dvojího druhu: na jedné straně se týkají jazykového chování jeho samého (mluvčí A předpokládá, že posluchač B očekává, že mluvčí A nebude např. používat určitou slovní zásobu nebo naopak bude volit jistou sadu morfologických koncovek apod.), na druhé straně jde o očekávání vůči jazykovému chování posluchače, která posluchač podsouvá mluvčímu (mluvčí A se domnívá, že posluchač B očekává, že mluvčí A má vůči jazykovému chování posluchače B konkrétní očekávání). Tato očekávání probíhají oboustranně. Zda odpovídají realitě, tzn. zda posluchač skutečně očekává to, co mluvčí předpokládá, či nikoliv, není pro fungování norem relevantní. Již pouhá domněnka existence nějaké skutečnosti stačí k vytváření sociální reality.⁷ Jako příklad si je možno představit následující situaci: český prezident nepoužívá ve svém novoročním projevu větu *To bylo fakt super*, protože předpokládá, že od něj veřejnost tuto větu v dané komunikační situaci neočekává. Není ale vyloučeno, že veřejnost ve vztahu k této větě žádná očekávání nemá. Dokud ale nebudou tato (podsouvaná) očekávání otevřeně prodiskutována, bude s nimi prezident ze strany veřejnosti počítat a ve svých novoročních projevech se jimi bude řídit.

4 V překladu: regulativní účinek na jazykovou produkci a také na jazyková očekávání; Takto shrnul Vít Dovalil stručně Gloyovo pojetí jazykové normy.

5 Pojem „normativní očekávání“ je jedním ze základních pilířů konceptu Niklase Luhmanna (např. 1989: 43–44). Jsou jím míněna taková očekávání, jichž se člověk navzdory tomu, že nebyla splněna, nevzdá. Niklas Luhmann je definuje jako „kontrafaktisch stabilisierte Verhaltenserwartungen“ (v překladu: kontrafakticky stabilizovaná očekávání chování /Luhmann 1989: 43/. Naopak očekávání, která v případě nesplnění zanikají, nazývá Luhmann kognitivní.

6 Aktéři A a B si během komunikační situace roli mluvčího a posluchače většinou několikrát vymění.

7 Srov. Thomasův teorém: „If men define situations as real, they are real in their consequences“ (v překladu: Jestliže jsou situace definované jako reálné, jsou reálné ve svých důsledcích /Thomas 1928: 572/.

Z výše uvedeného vyplývá, že existence jazykových norem je podmíněna intersubjektivním jednáním. Aby se nějaké očekávání aktéra A stalo normou, podle níž bude jeho komunikační partner B řídit své (jazykové) chování, musí být aktérem B očekáváno. Čím více se očekávání aktéra A a aktéra B shodují, tím je norma stabilnější. Protože je každá komunikační situace jedinečná (konstelace faktorů jako např. komunikační partneři, účel a podmínky komunikace apod. nemůže být nikdy ve dvou situacích stoprocentně shodná), musí být norma – tedy soulad očekávání všech komunikačních partnerů – (v radikální interpretaci) vždy vyjednávána. Míra komplikovanosti tohoto procesu závisí na tom, jak velké komunikační zkušenosti jednotliví aktéři mají. Čím jazykově a komunikačně kompetentnější jsou, tím je proces vyjednávání jednodušší. (V případě, že jsou účastníci v konkrétní komunikační situaci zběhlí, nemusí dojít k žádnému otevřenému vyjednávání.) Z výše napsaného vyplývá, že jazyková norma se skládá ze dvou částí. Její základ tvoří relativně stabilní jádro, které je výsledkem komunikačních zkušeností. Toto jádro je vždy přizpůsobováno konkrétní jedinečné komunikační situaci. Druhá část normy tedy variuje a je právě oním předmětem vyjednávání.

Jako ve všech sociálních procesech hraje při vyjednávání normy rozhodující roli moc, respektive její nositel. Ten, kdo má v konkrétní situaci největší moc, totiž nakonec určuje, jak bude v dané situaci norma vypadat. O jaký druh moci se jedná, zda o moc politickou, ekonomickou, moc pramenící ze vzdělání či o nějakou jinou, závisí na konkrétní komunikační situaci. Aktér disponující největší mocí může zaujímat v procesu vzniku normy např. pozici toho, kdo normu stanovuje (např. autoři kodexů), pozici zprostředkovatele normy (např. vyučující při výkladu) nebo toho, kdo dodržování normy kontroluje (např. korektoři) – záleží na typu komunikační situace. Ten, komu je norma „vnucována“, hraje roli příjemce normy (např. žáci při výkladu) nebo oběti normy⁸ (např. moderátor, který v důsledku nepřiměřeného jazykového projevu nedostane odměnu).⁹

Tento stručně nastíněný koncept Klause Gloye představuje univerzální teorii normy. Může sloužit jako východisko pro její zkoumání v každé situaci (jak u mládeže na technoparty, tak u poslanců v parlamentu), tzn. lze ho použít při zjišťování normy libovolné variety. Základním východiskem výzkumu založeného na tomto pojetí normy jsou následující poznatky: 1)

8 V originále „Normsetzer“, „Normvermittler“, „Normüberwacher“, „Normempfänger“ a „Normopfer“ (Gloy 1975: 34).

9 Podrobnější vysvětlení dimenzí normy a jejich částí, k nimž zprostředkovatel normy, příjemce normy, oběť normy atd. patří, viz Gloy (1975: 34).

je-li jazyková norma, již se aktéři komunikace skutečně řídí, výsledkem jejich vyjednávání *hic et nunc*, nemůže být zjištěna jinak než analýzou konkrétních jazykových interakcí; 2) vzhledem k tomu, že je norma jakožto jev indexikální povahy vždy vázána na konkrétní interakci, představuje norma jakékoliv variety nutně výsledek generalizace.

Pro normu spisovného jazyka, která stojí v centru zájmu tohoto článku, z výše řečeného plyne, že má-li být zjištěna ta její podoba, která skutečně řídí sociální praxi, je nutno zkoumat větší množství konkrétních interakcí, v nichž je spisovná varieta očekávána (v české společnosti se jedná převážně o komunikační situace institucionalizované povahy, např. maturitní zkoušku, jednání parlamentu atd.). Takto zjištěná norma by se měla stát navzdory výše zmíněnému nevyhnutelnému zjednodušení východiskem případné kodifikace příslušného spisovného jazyka.

2. Analýza konkrétních jazykových interakcí

2.1. Model sociálního silového pole spisovné variety

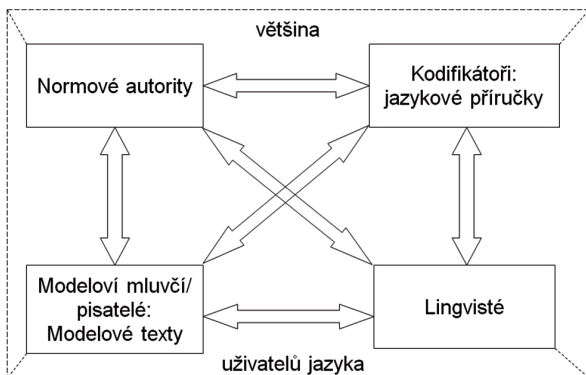
Ulricha Ammona (např. 1995: 73–82)

Jak již bylo uvedeno výše, rozhodující roli v procesu utváření normy hraje moc. Při analýze konkrétního vyjednávání normy je tedy vždy nezbytné zjistit, o jakou moc se v dané interakci jedná, kdo je jejím nositelem, a v případě, že je nositelů více, popsat a analyzovat jejich vzájemné působení. Jelikož se tento článek zabývá normou spisovného jazyka, omezíme se na aktéry, kteří se podílejí na utváření normy této variety. O jejich identifikaci a nastínění jejich vzájemných vztahů se pokusil modelem sociálního silového pole spisovného jazyka¹⁰ německý sociolingvista Ulrich Ammon.¹¹

Podle U. Ammona se na utváření spisovného jazyka podílejí čtyři skupiny nositelů moci (normotvorné instance, sociální síly): kodexy, modelové mluvčí/pisatelé, jazykoví experti a normové autority. Kodexy jsou gramatiky, slovníky a jazykové příručky, v nichž si člověk v případě pochybností ověřuje, zda je nějaká varianta spisovná či ne. Pro to, aby nějaká příručka byla považována za kodex, není určující, s jakým úmyslem ji její autor psal, ale způsob, jakým je používána v sociální praxi. Dokladem pro toto tvrzení může být Zevrubná mluvnice česká Josefa Dobrovského, o níž se říká, že ji její autor

10 V originále „Modell des sozialen Kräftefeldes einer Standardvarietät“.

11 Ammonův model sociálního silového pole spisovného jazyka byl v českém prostředí představen již dříve (např. Dovalil 2006).

Obr. 1 (Upraveno podle Ammon 2005, 33.)

nepsal proto, aby se podle ní český jazyk učil, ale na důkaz krávy zanikající češtiny v době její největší slávy. Navzdory Dobrovského úmyslům byla tato gramatika používána preskriptivně a ovlivnila tak do budoucna podobu spisovné češtiny. Modeloví mluvčí/pisatelé jsou autoři, na jejichž texty se je možno v případě pochybností ohledně ne/normativnosti konkrétní varianty s úspěchem odvolat. Které typy textů jsou modelové, nelze objektivně určit. Může se to totiž v závislosti na sociokulturních a socioekonomických podmínkách společnosti od společnosti lišit. V českém jazykovém prostředí se modelové texty většinou očekávají od žurnalistů, profesionálních mluvčích apod. Třetí normotvornou instanci představují jazykoví experti. To jsou lingvisticky vzdělaní lidé (nemusí se nutně jednat o úředně ověřené vzdělání), kteří nejsou činní jako kodifikátoři. Jejich znalosti v oblasti daného jazyka je opravňují ke kritice a zpochybňování obsahu kodexů. Poslední sociální silou podílející se významnou měrou na vytváření normy spisovného jazyka jsou normové autority. Jedná se o jedince, jimž je okolím přisuzována moc korigovat jazykovou produkci ostatních. Zda-li tuto moc skutečně mají, je pro danou situaci irelevantní.¹² Typickými představiteli této skupiny jsou korektoři či učitelé. Od normových autorit se očekává, že „pouze“ prosazují stávající normu. Jak bylo ovšem zjištěno,¹³ někdy svou činností (neúmyslně) vykonávají roli toho, kdo normu stanovuje, nikoliv prosazuje.

12 Srov. poznámka 6.

13 Srov. např. diplomová práce Jazykový management učitelů českého jazyka na středních školách a jejich podíl na utváření podoby spisovné češtiny (Olivová 2011).

Je třeba si uvědomit, že se tyto sociální síly na konkrétní interakci nemusí podílet (a většinou také nepodílejí) přímo. Např. o grafické normě spisovné češtiny člověka, který v úředním dopise napíše „Vzhledem k nepřesvědčivým krokům schváleného realizátora...“, lze říci, že ji vzhledem k *y* ve slově *nepřesvědčivým* s největší pravděpodobností ovlivňují vyučující českého jazyka (normové autority). Díky nim si pisatel osvojl, že se (nejen) grafická podoba koncovek ve slově *nepřesvědčivý* řídí koncovkami vzoru mladý. Sociální síly ovlivňující normu jazykové interakce bývají explicitně zmíněny pouze tehdy, musí-li být tato norma otevřeně vyjednáвана. Např. opravuje-li vyučující češtiny jazykovou produkci svých žáků, obhajují tito své ústní či písemné projevy často argumenty typu „V televizi to tak taky říkají. V novinách je to taky tak.“^{14, 15}

Na základě Ammonova schématu by se mohlo zdát, že jsou normotvorné instance stejně početné, vlivné a od sebe ostře odděleny. Ve skutečnosti tomu tak není. Jedna a tatáž osoba může v různých situacích zastupovat různé sociální síly. Např. profesor bohemistiky může být spoluautorem nějaké kodifikační příručky, jako vyučující na vysoké škole vystupuje při opravování studentských prací v roli normové autority, jeho texty jsou používány při argumentaci v případě nejasností ohledně ne/normativnosti nějaké varianty jako vzor a (nejen) bývalí studenti se na něj obracejí, potřebují-li rozhodnout o ne/spisovnosti sporného jazykového prostředku. Počet zástupců i sféra vlivu jednotlivých normotvorných instancí závisí na konkrétních socioekonomických a sociokulturních podmínkách, tudíž se společnost od společnosti liší.

Čtyři výše jmenované sociální síly na sebe při utváření normy vzájemně působí (viz šipky ve schématu). Např. kodifikátoři před sepsáním kodifikační příručky zkoumají úzus modelových textů, profesionálních mluvčích a sporné otázky prodiskutovávají s dalšími jazykovými experty. Učitelé jakožto normové autority nahlíží v případě nejasností do kodifikačních příruček, příp. se obracejí na jazykové experty atd. Jedná-li se o nějakou z hlediska normativnosti jednoznačnou variantu, jsou tyto čtyři instance v souladu. Jde-li o sporný jazykový prostředek, mohou se jejich názory lišit. V tomto případě dochází k vyjednáování normy. Jakou podobu má tento proces a jaký argument je nakonec pro stanovení normy rozhodující, závisí v prvním

14 V dané komunikační situaci dochází k otevřenému vyjednáování normy spisovného jazyka, na němž se přímo podílejí normové autority a nepřímou, ačkoliv explicitně zmíněnou modelovými mluvčí/pisatelé.

15 Uvedený příklad vychází z vlastní zkušenosti autorky, která působí jako učitelka českého jazyka na střední odborné škole.

řadě na sféře vlivu jednotlivých normotvorných instancí, potažmo tedy na socioekonomických a sociokulturních podmínkách konkrétní společnosti.

Ammonovo sociální silové pole spisovné variety je nutno chápat pouze jako model, který znázorňuje principy, na základě nichž norma spisovného jazyka vzniká a funguje. Jaké konkrétní sociální síly, jakou měrou a jakým způsobem se na tomto utváření podílejí, může být zjištěno jedinečně popisem a analýzou konkrétních jazykových interakcí.

2.2. Teorie jazykového managementu v pojetí B. H. Jernudda,

J. V. Neustupného a J. Nekvapila¹⁶ (např. Neustupný – Nekvapil 2003: 184–187)

Nástroje k popisu a analýze činnosti a vlivu normotvorných instancí v konkrétních jazykových interakcích nabízí teorie jazykového managementu (dále jen TJM) v pojetí B. H. Jernudda, J. V. Neustupného a J. Nekvapila. Tato teorie byla vyvinuta v 80. letech z teorie jazykového plánování. Za její klasický text je považován článek *Language planning: for whom?* od B. H. Jernudda a J. V. Neustupného (1987), ačkoliv J. V. Neustupný hlavní témata této teorie zmiňoval již dříve (1983, 1985).

Ústředním pojmem TJM je jazykový problém. Tento pojem se v TJM používá v širším významu než např. v teorii jazykového plánování. Nezahrnuje pouze jevy, které se týkají přímo jazyka (např. normě odpovídající koncovka tvrdého adjektiva v prvním pádu rodu mužského životného čísla jednotného), ale i problémy, které souvisejí s jeho používáním (např. standardizace jazyka, stanovení úředního jazyka v mnohonárodnostním státě, stanovení oficiálního jazyka v mezinárodních organizacích, výraz zdvořilosti atd.). Vytvořit obecně platný seznam jazykových problémů není možné, protože jazykové problémy jsou jevy indexikální povahy, tzn. že vznikají v konkrétní interakci a jsou na ni přímo vázány. (Co je tedy problémem v jedné situaci, nemusí být problematické v interakci jiné.) Jako jazykový management jsou pak označovány všechny metajazykové aktivity, které jsou v souvislosti s jazykovými problémy vyvíjeny, tzn. činnosti orientované na produkci a recepci diskursu.

Tyto aktivity začínají být vyvíjeny v okamžiku, kdy je v jazykovém chování zaznamenána odchylka od normy v pojetí K. Gloye, tzn. odchylka

16 Teorie jazykového managementu není v českém prostředí díky četným pracím J. Nekvapila (např. 2001, 2006, 2009), V. Dovalila (např. 2009, 2011), T. Sherman (např. 2009), M. Slobody (např. 2009) aj. ničím neznámým.

od normativních očekávání aktérů dané jazykové interakce (viz výše), přičemž je irelevantní, zda se jedná či nejedná o odchylku od obsahu kodexů. Zaregistrovaná odchylka může být ohodnocena, ale nemusí. Hodnocení může být pozitivní, negativní nebo se pohybuje někde na škále mezi těmito dvěma extrémními póly. Hodnocení může, ale nemusí následovat opatření vedoucí buď k odstranění záporně, nebo k posílení kladně ohodnocené odchylky. To, zda je opatření implementováno úspěšně či nikoliv, tzn. zda je jazykový problém odstraněn, závisí v první řadě na velikosti moci toho, kdo provádí jazykový management. (O jaký druh moci se jedná, záleží – jak už bylo řečeno výše – vždy na faktorech konkrétní interakce. Např. na základní škole stačí vyučujícímu většinou moc založená na postavení ve společnosti, oproti tomu na vysoké škole potřebuje pedagog často moc plynoucí z jeho vědomostí.) V případě, že jazykový problém odstraněn není, musí být celý postup ještě jednou, popř. víckrát opakován. Jak už bylo naznačeno výše, jazykový management může být v každé ze svých fází přerušen, což se také v běžném životě často děje (vyučující podtrhne v písemné práci tvar „bysem“ a odečte za něj body, aniž uvede správnou variantu, tzn. zaznamená odchylku od normy, negativně ji ohodnotí, ale neučiní žádné opatření k její nápravě). Odstranění jazykového problému ale většinou předpokládá, že jazykový management bude (minimálně jednou) proveden až do konce.

Pro výzkum norem z výše řečeného plyne, že normu, podle níž aktéři interakce skutečně řídí své jazykové chování, není sice možno přímo pozorovat, lze ji ale vyvodit z těch fází jazykového managementu, které mohou být vnímány lidskými smysly, tzn. z opatření k odstranění odchylky od normy nebo z ohodnocení či zaznamenání této odchylky. Je-li tedy např. v eseji, slohovém útvaru, v němž se očekává použití spisovného jazyka, ve větě *To bysme usli* červeně podtrženo *bysme*, lze z toho usoudit, že tento tvar neodpovídá normě spisovného jazyka. Naopak nepodtržení tvaru *usli* vede k závěru, že je použit v souladu s touto normou. Pokud tedy student nemá na základě zkušeností z předchozích interakcí vůči těmto slovním tvarům žádná normativní očekávání, bude *bysem* považovat za nespisovné a *usli* za spisovné. (Vysloví-li ve vztahu ke korektuře pochybnosti, dojde k další fázi vyjednávání normy. Její průběh může být různý, např. argumentování obsahem kodifikačních příruček, odvolávání se na novinářské texty, využití přirozené moci ze strany učitele a nepřipuštění diskuse atd.¹⁷)

17 Viz výše příklad opravy jazykové produkce žáků střední odborné školy.

TJM rozlišuje dva typy řízení jazykového chování, jednoduchý jazykový management a organizovaný jazykový management. Prvně jmenovaný probíhá v konkrétních interakcích (např. ve vyučování českého jazyka, při korektuře konkrétního článku, během konkrétního rozhovoru úřednice s nerodilým mluvčím češtiny atd.) neboli na mikrorovině. Organizovaný jazykový management se oproti tomu snaží odstranit problémy, které se objevují v určitém typu interakcí (např. komunikace úřadů s nerodilými mluvčími češtiny, kodifikace pravidel českého pravopisu atd.).¹⁸ Jednoduchý a organizovaný jazykový management od sebe nejsou ostře odděleny, ale tvoří v ideálním případě cyklus: jazykový problém, který se objeví v konkrétních interakcích, ale nemůže v nich být odstraněn, je delegován na makrorovinu; na úrovni organizovaného managementu jsou vyvinuta opatření k jeho odstranění; tato opatření jsou pak implementována v konkrétních interakcích, tedy na mikrorovině. Teprve tehdy, když je v jednoduchých interakcích jazykový problém odstraněn, je tento cyklus úspěšně uzavřen. Rozlišování jednoduchého a organizovaného jazykového managementu a popis jejich vzájemného vztahu nabízí nástroj, jak efektivně a legitimně usměrňovat normu, příp. kodifikaci spisovného jazyka: je-li na rovině konkrétních interakcí, v nichž je očekáváno použití spisovné variety jazyka, opakovaně identifikován tentýž typ odchylky od normativního očekávání (např. pravopis *sídlíště Míru* místo *Sídlíště Míru*), měla by být vyvinuta opatření k odstranění tohoto typu problému (v našem případě psaní velkých písmen) na makrorovině (např. by měl být ustaven tým lingvistů, který by měl být pověřen zjištěním reálné normy psaní velkých písmen a následnou kodifikací založenou na tomto zjištění). Model vzájemného vztahu jednoduchého a organizovaného managementu nabízí také nástroj k identifikaci příčin neúspěchu při řízení jazykového chování. (Např. počáteční odmítavý postoj k některým změnám německého pravopisu z roku 1996 byl zapříčiněn tím, že opatření vytvořená na makrorovině nevycházela z potřeb vyplývajících z jazykové praxe.)

Jak již bylo řečeno výše, jazykové problémy zahrnují více než jen čistě jazykové otázky. K jejich odstranění tedy nestačí čistě jazykový management. V mnoha případech musí nejprve dojít k vyřešení souvisejících problémů na rovině socioekonomické, popř. sociokulturní a komunikativní. TJM proto rozlišuje management socioekonomický, komunikativní a jazykový. (Budeme-li se držet příkladu psaní velkých písmen, pak ustavení

18 Více ke znakům organizovaného managementu viz Nekvapil – Neustupný (2003: 185).

týmu odborníků připravujících reformu pravopisu předpokládá, že společnost např. disponuje potřebným množstvím financí k zajištění činnosti tohoto týmu.)

3. Shrnutí nejen pro sociopragmaticky orientovaného výzkumníka norem

Tento článek vychází ze sociopragmatického pojetí normy K. Gloye, podle něhož není norma (spisovného jazyka) nic předem daného, co stojí každému hotové k dispozici, ale je výsledkem vyjednávání souladu normativních očekávání aktérů konkrétních interakcí. Při zkoumání normy spisovného jazyka je tedy nutno analyzovat komunikační situace, v nichž jejich aktéři očekávají užití spisovné variety. V českém jazykovém prostředí se jedná většinou o komunikační situace institucionalizované povahy.

Všechny jazykové prostředky, které při použití v těchto situacích zůstávají účastníky interakce nepovšimnuty, jsou v souladu s teorií jazykového managementu interpretovány jako spisovné. Naopak zaznamenání nějakého lexému, tvaru slova apod., jejich negativní ohodnocení či vytvoření a implementování opatření proti jejich opětovnému použití vedou k závěru, že se jedná o jazykové prostředky, které nejsou v souladu s normou spisovného jazyka.

O tom, co je v konkrétní interakci norma a co ne, rozhodují ti, kdo v dané situaci disponují největší mocí. Jejich identifikace a zjištění povahy této moci bývají většinou komplikovanější. O podobě normy v konkrétní komunikační situaci nerozhoduje totiž pouze nejmocnější přímý účastník dané interakce, jak by se mohlo na první pohled zdát. Na jejím utváření a fungování se podílejí také normotvorné instance (např. normové authority, modelové mluvčí atd.) a zastánci nejrůznějších ideologií. Identifikace dvou posledně jmenovaných bývá obtížná, protože se konkrétních komunikačních situací většinou neúčastní přímo a jejich vliv bývá explicitně zmíněn pouze tehdy, dojde-li k otevřenému vyjednávání normy. Nejsou-li normotvorné instance a ideologie v komunikaci pojmenovány přímo, je možno vyvodit je z analýzy příslušné interakce založené na teorii jazykového managementu (pouze v případě jazykových prostředků, které jsou z hlediska spisovnosti sporné) nebo se na ně lze účastníků dané interakce zpětně doptat (např. ve follow-up interview).

Stejná situace nastává se zjišťováním vzájemných vztahů těchto relevantních sociálních sil. K jejich explicitnímu pojmenování dochází opět většinou pouze při vyjednávání normy, kdy aktéři interakce používají ná-

zory těchto sil jako argumenty při prosazování svého normativního očekávání.

Tento sociopragmaticky orientovaný výzkum norem tedy generuje ve srovnání s tradičním přístupem zcela jiné otázky. Zásadní totiž není zjištění, co je norma, ale kdo o tom, co je norma, rozhoduje, jak toto rozhodnutí vypadá a za jakým účelem o tom ten někdo rozhoduje právě tak, jak rozhoduje. Vrátime-li se na počátek tohoto článku a porovnáme-li tyto otázky s dotazem dítěte procvičujícího pravopis, dojdeme překvapivě k závěru, že se od sebe úhel pohledu malého školáka a pragmaticky orientovaného sociolingvisty příliš neliší.

Bibliografie:

- Ammon, U. (1995): *Die deutsche Sprache in Deutschland, Österreich und der Schweiz*. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Ammon, U. (2005): Standard und Variation: Norm, Autorität, Legitimation, in: Eichinger, L. M. – Kallmeyer, W. (eds.), *IDS-Jahrbuch Standardvariation. Wie viel Variation verträgt die deutsche Sprache?* Berlin, New York: Walter de Gruyter, s. 28–40.
- Dovalil, V. (2006): K úvahám o spisovném/standardním jazyku: pohled z poněkud širší perspektivy, *Slovo a slovesnost* 67, 2, s. 96–102.
- Dovalil, V. – Sherman, T. (2009): Teorie jazykového managementu, in: Hlínová, K. (ed.), *Sborník Asociace učitelů češtiny jako cizího jazyka 2007–2009*. Praha: Akropolis, s. 17–26.
- Dovalil, V. (v tisku): Zur Normativität als Problembereich der quantitativen und qualitativen Methodologie.
- Dovalil, V. (2011): Sprachnormen im Schulunterricht: Eine Untersuchung aus soziolinguistischer Perspektive, in: Lejsková, A. – Valdová, J. (eds.), *Die Grammatik, Semantik und Pragmatik des Wortes. Ihre Erforschung und Vermittlung*. Augsburg: Wißner Verlag, s. 65–88.
- Gloy, K. (1975): Der Begriff „Norm“, in: Gloy, K.: *Sprachnormen I. Linguistische und soziologische Analysen (problemata 46)*. Stuttgart-Bad Cannstatt: Fromann Holzboog, s. 19–37.
- Gloy, K. (1997): Sprachnormen als 'Institutionen im Reich der Gedanken' und die Rolle des Individuums in Sprachnormierungsprozessen, in: Mattheier, K. J. (ed.), *Norm und Variation*. Frankfurt am Main: Peter Lang, s. 27–36.
- Gloy, K. (1993): Sprachnormen in der Sackgasse?, *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur*. Bd. 115. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, s. 30–65.
- Gloy, K. (1995): Zur Methodologie der Sprachnormenforschung, *Rostocker Beiträge zur Sprachwissenschaft* 1, s. 73–93.
- Jernudd, B. H. – Neustupný, J. V. (1987): Language planning: for whom?, in: Laforge, L. (ed.), *Proceedings of the International Colloquium on Language Planning*. Québec: Les Presses de l'Université Laval, s. 69–84.
- Luhmann, N. (1989): Rechtsbildungsgrundlagen einer soziologischen Theorie, in: Luhmann, N.: *Rechtssoziologie*. Opladen: Westdeutscher Verlag, s. 27–53.
- Nekvapil, J. (2001): Jazykový management a etnická společenství v České republice, in: Hašil, J. (ed.), *Přednášky z XLIV. běhu Letní školy slovanických studií*. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, s. 65–80.

- Nekvapil, J. (2006): From Language Planning to Language Management, *Sociolinguistica* 20. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, s. 92–104.
- Nekvapil, J. – Sherman, T. (2009): Pre-interaction management in multinational companies in Central Europe, *Current Issues in Language Planning* 10, s. 181–198.
- Nekvapil, J. (2009): The integrative potential of Language Management Theory, in: Nekvapil, J. – Sherman, T. (eds.), *Language Management in Contact Situations. Perspectives from Three Continents (Prague Papers on Language, Society and Interaction 1)*. Frankfurt am Main: Peter Lang, s. 1–11.
- Neustupný, J. V. – Nekvapil, J. (2003): Language management in the Czech Republic, *Current Issues in Language Planning* 4, s. 181–366.
- Olivová, J. (2011): Jazykový management učitelů českého jazyka na středních školách a jejich podíl na utváření podoby spisovné češtiny. Praha: ÚČJTK, FF UK.
- Sherman, T. (2009): Managing Hegemony: Native English speakers in the Czech Republic, in: Nekvapil, J. – Sherman, T. (eds.), *Language Management in Contact Situations: Perspectives from Three Continents (Prague Papers on Language, Society and Interaction 1)*. Frankfurt am Main: Peter Lang, s. 75–96.
- Sloboda, M. (2009): A language management approach to language maintenance and shift: A study from post-Soviet Belarus, in: Nekvapil, J. – Sherman, T. (eds.), *Language Management in Contact Situations: Perspectives from Three Continents (Prague Papers on Language, Society and Interaction 1)*. Frankfurt am Main: Peter Lang, s. 15–47.
- Thomas, W. I. – Thomas, D. S. (1928): *The child in America: Behavior problems and programs*. New York: Knopf, s. 572.